Жила собі удова коло Києва, на Подолі, та не мала щастя-долі: було гірке її життя. Терпіла вона превелику нужду та вбожество. Жила удова коло бучного міста, де бучнії будинки громоздилися, де сяяли та виблискували церкви золотохресті, де люди з ранку та до вечора ворушилися й копошилися, а такого вбожества безпомошною, яке удова собі мала, то хоть би і у глухій глуші пошукати, — там, де людського житла ані садиби не знайти, людського образу не стріти й голосу не почути, а жити з птицею та з звірюкою, з деревом та з каменем, з горою та з рікою, — що звірюка никає собі на здобич, птиця співа та щебече, дерево шумить, камінь лежить, гори висяться, ріки течуть, а нема тобі кому помогти ані зарадити; нема кому тебе пожалувати ані тобою запіклуватись.

Мала собі удова дев'ять синів і десяту дочку Галю. І вродилися ті дев'ять синів, як дев'ять соколів, один у одного: голос у голос, волос у волос, тільки найменший син був трошечки біліший, трошечки благіш від других, а усі вони такі свіжі, смілі, чорняві хлопці, аж глянути мило! І усі вони любили дуже, пестили і жалували сестричку свою малую, Галю, а найбільш усіх менший. І усіх братів любила дуже й жалувала Галя малая, а над усіма меншого брата. Було, що підуть брати у бір по ягоду або по гриби й візьмуть малую сестричку з собою, то вже нікому не попустить менший брат нести втомлену Галю, ані до кого Галя не піде на руки від меншого брата. А як братії самі ходять часом гулять та забаряться, та повернуться додому пізно, усім Галя раденька страх, а до першого до меншого кинеться і ввіп'ється, як п'явочка, устоньками і обів'ється, наче хмелинонька, ручечками. А знов як не вгодять Галі брати, то Галя поплаче й погорює, плачучи й гор'ючи, пожалиться та й годі, а вже як менший брат чим її скривдиіь, так Галя й словечечка не зможе вимовити, і втече од усіх, і сховається од усіх, і знайдуть її по тому, що вже сильненько ридатиме, — а ніхто тих сліз не утолить, ручечок не олтулить від личка, тільки той менший братик.

Жила удова з дітьми у хатці, — навіть би й хаткою узивати не годилося — хижкою, — і стояла удовина хатка на луці під горцю,

иддалік собі від усякого іншого житла й садиби, стояла на широкій зеленій луці. З одного боку нависла гора кам'яна над хаткою, поросла лісом і неначе грозила: "От, як схочу, один камінець покочу і тебе, хатинку, зовсім придавлю". Управо мимо хатки звивався шлях у місто — і який же тихий та пустий цей шлях мимо удовиної хатки і як же він, що ближче до міста, усе людніш та грюкотнії порошить і гурчить, а тамечки — таменьки, де він вбіга на гору та де вже улиці будинків купами на нього приступають, який же він гучний, та людний, та порохний!

Той самий шлях звивавсь уліво по луці м'якій та зеленій та й звивавсь з очей геть все по тій же луці м'якенькій. Від хатки узенька стежечка перехрещувала сей шлях і бігла до самого синього Дніпра.

І певно, що кожний, кому лучалося мимо їхати та хатку удовину бачити, то, певно, собі думав: що то за малесечка хатиночка стоїть, як вона у землю увійшла й покривилася;

як віконечка скосилися й як дашок убравсь у мох зелений і в сивий. І не огороджена хатинка, і нема сіней ані комори, нема садочка ані города коло неї, тільки стара тиха груша з зломленою верховиною. І дітей округи скільки! А коли б же хто звернув із шляху й уступив у хатку, зобачив би той, що яка хатка миленька, яково людей у хатці живе, а зовсім вона порожня сливе. Нічого нема, опріч лавочок та узенької полочки, де стояла миска з ложками. Піч потріскалася й осіла; на припічку перевернений горщик, два кілочка у стіні, що на їх нічого не висить; стіл із розколиною упродовж посередині, що на ньому нічого не стоїть; у куточку іконка з гладженим ликом, що повита сухими й свіжими квітками. А коли б хто спитав діточок: де ваші сорочечки? де ваша одежинка? — дітки тому покажуть, що їх сорочечки сохнуть он тамечки на березі, а іншої одежинки в їх нема. А зимою? А у холод, у морози? Зима, холод, мороз! Отеє негарний час! Тільки він почина надходити, мати гірш плаче та усе перепитується: "Як то ми перебудемо? Як же то ми перебудемо?" І нудно такеньки завсіди перебувати холод, треба сидіти на печі, піджавши ноги, а коли вибігти

на луку та потанцювати по снігу, то хутенько, наче опарений, вкинешся в хатку на піч і знову сидіти, піджавши ноги. Іграшка у докучну або там яка друга — докучить і обридне, ще тільки малую Галю трохи тішить і смішить, а всіх гніва та сердить; знакома казка про Івася нікого не поруша — тільки малую Галю трохи. День такий в бога коротенький, прудко вечір наступає, й у хатці темно робиться. І сидять вони у темноті на печі, дожидають матір з поденщини і мовчать, тільки часом Галя пожахнеться й пошептом питає: "Що ж як кава прийде?" — "Не прийде", — одказують їй усі. "А як вовк присуне?" — шепче знов Галя. "О, пожахачко! О, плохенька!" — кажуть усі та усі ближче згортаються докупи, а менший брат бере Галю на руки. "А як вовк присуне?" — знов-таки присіпається Галя, і усі на Галю похмуряються, окрім меншого: менший тихесенько Галю заспокоює, і Галя собі заспокоюється, ще часом і пісеньку заспіва про журавля, "що цибатий журавель, він до млина їздив, дивне диво бачив"; і чує менший брат, як цибатий журавель іде [до] його і як дивне диво бачить; бо Галя, співаючи, під свій спів обома рученятами по обличчю ляска. Пісенька якось незавважливо ввірветься, цибатий журавель зостається на дорозі, а Галя засипа в меншого брата на руках. Нудно-нудно! Холодно-холодно! Темно-темноі У скосяне віконечко видно луку під білим снігом. Білий сніг то виблискує, то виблиск тратить, —се місяць порина в оболоках. Що отеє буде надалі: чи заблискотить білий сніг ще лучче та засяє місяць з зорями, а чи повалить свіжий сніг, хуртовина заграє, заб'є віконечко покосяне, занесе стежечку, забарить матір? І що мати принесе їм?

От по снігу рипить прудкая, слабая, непевная ступа, двері у хатку відчиняються — мати прийшла. Вона прийшла помучена, дуже змерзла, — що вона принесла? Принесла хліба, картоплі, а коли ще трошки пшона на куліш, так вже й хвалиться зараз дітям, що "от, діточки, ми собі зваримо куліш", — і усі дожидають кулешу, а Галя то вже завчасу сидітиме з ложкою у руці та погукуватиме "мамо!", і погукує такеньки Галя, наче вона сама одна має одвагу поспитати про те, про що усі піклують, і додає усім сили терпеливій дожидати. Після кожного огука вона пригортається до меншого брата, немов говорячи: якова твоя Галя? А брат менший гладить її по голівці і дає надогад, що славна Галя.

Запалена піч розгоряється й тріщить, червоне полум'я грає на віконечку, з пічних розколинок виходять струмки диму — хатинка разом і світлом-огнем посвіщається, і димом сповняється, ясно видно помучену стару, що порається коло печі, та не можна розглядіти по обличчю, які собі думки має, який вид — то здається, що вона всміхається і дбайливо поспішається та клопочеться, то знов здається, що душить її якась туга і чогось боязко їй, і що від тієї душної туги так вона метушиться коло печі, що не від диму в неї і сльоза біжить.

Діждалися — вечеря готова. Галя сміється, і усі вечеряють і спати лягають. Огонь у печі потроху погасає, наче сам почина дрімати, гасне зовсім — у хатці темнісінько, й усі засипають.

Ранішній холод не хоче ніяк дати поспати, пройма і таки хоче побудити й таки побудить. Вже мати у печі запалила — дрова знов тріщать, полум'я шиба, і димно у хатці; в віконце світить ясне сонечко, і блищить сніг біленький. От і снідання їм готове, й мати поспішається йти на поденщину, і приказує їм бути розумниками, й іде собі.

У неділю, в усяке свято їм краще було: мати не ходила на роботу, можна було влізти у її латані чоботи, загорнутись у її праховеньку кожушаночку і хоч трудно, а усетаки можна було погуляти коло хатки — і вони всі гуляли по черзі, навіть Галя, що сама уся була, може, не завбільшки чобота. Потому мати їм казки усякі розказувала й усякі бувальщини. І що ж за такі славні часом казки, що то за смішні такі! І дуже б багато вони сміялися й тішилися, коли б їм не мішало неньчине обличчя — таке обличчя помучене та посмучене, дарма що вона не прискаржує нічого й сама з ними разом всміхається на усе смішне та потішне у казці.

Одного разу мати прийшла додому і, входячи, покликала старшого сина.

— Що, мамо? — одказав старший син і скочив з печі

назустріч їй.

— Що? Що? Що? — покрикнули другі всі й посипалися з печі, як достиглі грушки, а Галя простягала рученята до меншого брата й гукала вже:

— Куліш! Пшоняний куліш!

— Ні, — одказували брати, купчачись, товплячися цікаві коло неньки.

— Ні! Пождіть, пождіть, мої голуб'ята, —промовляла мати, скидаючи з себе одежинку, притрушену снігом, та ледве дихаючи від утоми.

— Бублики! — гукнула Галя трохи неспевна й наче

лякаючися.

— О! О! О! — почулося поміж братів, і що то у кожному тому "о!" було дива та радощів!

— Бублики ж! — гукнула Галя вже сміло і в долонечки заплескала.

— Галю! Галю! Послухай-бо, — промовив менший брат, — слухай-бо, мама принесла чоботи!

— О, чоботи! — вигукнула Галя, наче занеслася вже у саме небо голубе, та й зчепила ручечки...

Еге ж, се таки й були чоботи. Старі, приношені, маленькі чоботи з великими латками на обох. Світе мій! Як же ті чоботи з рук до рук передавалися! Чоботи розглядали, чобітьми любували, а Галя то ледве що не вицілувала чобіт, вона вже й устоньки цяпочкою склала, та засміялася, й не барячись хвилиноньки, пожадала собі у чоботи

вбратися і протягнула зараз голісінькі ніжечки обидві й на усіх дивилася радісно та жалібненько такеньки, що у мет її вбрали у чоботи й постановили серед хати, немов гарне малювання, тільки ще зроду-віку, мабуть, не було малювання з таким личеньком сміючим, з такими очима танцюючими.

Брати дивували, яка-то Галя гарна у чоботях, і мати хвалила теж. Натомившись вже стояти, Галя сіла, та чобіт не зняла і заснула у чоботях, прибираючись на другий день рано-рано-рано-ранесенько йти далеко-далеко-далеко-далеченько гуляти. Пішла б вона гуляти того-таки самого вечора, коли б не той вовк невірний з лісу, а ще гірш турбував Її той кава навісний, що не знає вона навіть, де він і сидить у світі, —чи у лісі, чи під горою на луці, чи у Дніпрі у нурті — не знала, бачте, з якого боку його стерегтися й звідки його берегтися, а може, вискочить він і схопить її несподівано-негадано.

З сонної Галі тихенько менший брат зняв чоботи, і усі тоді по черзі почали їх приміряти, і кожний казав, що йому чоботи якраз, наче влипли, хоч добре вони пригодилися тільки старшому брату, йому мати й принесла ті чоботи, і принесла йому для того, що завтра хоче його забрати із собою у місто і віддати хазяїну в наймити.

До хазяїна! За наймита! Усі очі на його обернулися, усі серденятка іздригнулися; хто дивує, а хто засмутивсь; кого порушила надія на щось дивнеє та чуднеє, а кого то жах затомив, що теє скоїться; той у думці вже випроводжав його, другий знов уже прибиравсь його стрічати та почути не чутого зроду; інший замисливсь, як то вони самі без його житимуть... Мати смутненька та тривожненька... А старший син одказав спокійненько на сю вістоньку:

— Добре, мамо.

— Як будеш добре служити, моя дитино, заслужиш собі ласку, вислужиш заплату, — каже мати. — Дасть бог милосердний, то потім собі й кожушок справиш... Добре, синочку?

— Добре, мамо! — одказав їй знову син.

— Хазяїн твій, здається, чоловік хороший буде, а як що там і випаде тобі у службі... як там лихо-горо, то ти приймай за добре... Коханий, ти перетерпи... Добре, синоньку?

— Добре, мамо! — одказав знов син.

Вже більш мати нічого не примогла казати, голосу в неї не хватило, неначе важка рука душила її. Вона сиділа вже мовчки, та тільки дивилася на старшого сина, та все тісніш та тісніш душила її важка рука тая... А старший син задумавсь і недбало, невважливе одказував братам, що товпилися у хатці, стукали дверима, по черзі брали на себе чоботи, виходили в чоботях гуляти коло хатки, говорили про братову службу.

Місяць світив уповні, зорі наче палали — одна зоря поломніш від другої, мороз був сильний, аж тріщав, сніг хрускав під чобітьми навдивовижу, напрочудо. Навіть сам старший брат, вже який хлопець нелегкоумень, та й той як узяв на себе чоботи та вийшов — іде та усе оглядається та зупиняється раз у раз, наче його хто пита щохвилин ки: "Чий ти парубок, чий парубок у чоботях, чий-бо ти?

Скажи, будь ласка!"

На другий день мороз такий самий, що й вчора. Дерева тріщали на горі, зсипаючи з себе іній, сонечко сяяло бліденько наче зблідло собі від холоду, наче теж змерзло: а усі брати вибігли з хатки проводити старшого брата, що, вбраний у чоботи та у велику хустку неньчину, йшов у місто.

— Ходім вже, дитино, — промовила мати до старшого сина, — а ви, голуб'ята, зоставайтеся здоровенькі, — каже

вона до других.

Вони пішли, а услід їм кричали голосочки і "бувай здоров", і "вернися", і "вертайсь хутче"; а Галя — то вона тільки вигукувалась: "братик милий, милий братик!" Усі танцювали на морозі, поки зникли з очей вони, а затим повскакували у хатку на піч, і усім такеньки вже зробилось пусто-пусто без старшого брата. Усі зажурилися і затужили; у Галі вже слізоньки капали.

— І я піду у наймити! — каже один брат.

— От як! — промовила Галя; а слізочки закапали одна

по другій швиденько.

—І я! І я! І я! — кажуть усі брати в один голос.

У Галі слізки закапали вже по три та й по чотири разом, гонячи одна 'дну.

— Ой, лихо! — покрикнула Галя. — Усі підете! Усі мене покинете! І ти? І ти мене покидаєш? Покид...

Та вже до меншого брата вона більш промовити не здолала — затулила личенько обома ручечками й гірко заридала.

— Годі, Галю, годі! — кажуть брати, — слухай-но, що тобі казатимемо... Галя не слухала.

— Не плач, Галю! — каже менший брат і бере Галю до себе на коліна. — Я наймуся у службу та зароблю тобі чобітки — одкрий-бо личенько!

— Не хочу чобітківі — хлипле Галя, не хоче чобітків і личенька не одкрива.

— Слухай-бо, Галю... Галочко! — промовляв менший брат, — от яка ж ти недобра! От як мене красню слухаєш!

Одна Галина ручка одпала від личенька, й одне очко, повнісіньке сльозою, зирнуло на братика, і ридання впинилося.

— Помисли лишень, Галю, коли ми усі підемо у наймити, так усі чоботи собі покупимо, а тобі вже найкращі, ми усі кожухи покупимо, а вже тобі...

— І я піду у наймички! — вимовила Галя, і друга ручка одпала від личенька, і оченята вже веселенько виблискували у слізках.

І порішили вони такеньки усі, щоб іти у наймити; а поки наймитська служба, поки що, то було їм страх як нудно сидіти на печі, і міцненький жаль посягав їх по старшому брату. І усі вони дивилися по всіх боках або одно на одного, наче що загубили, без чого не знали, не вміли, як його бути. Коротенький день прудко біжав, та їм здавалося, що він кілька разів повертавсь назад, поки таки діждалися вечора морозного й мати прийшла. Як тоді серденятка всі не вистрибнули з грудей, поки мати розказувала, що старший брат у хазяїна, що йому так славно, — буде спати він у теплій хаті і годуватимуть його добре.

— Чуєш? Чуєш? — промовляли брати 'дно до 'дного. — От як йому буде! От як виборної — І Галя погукувала:

"О, славненько! О, любенько!"

Та чогось у братів впали голоси їх дзвінкі, і Галя якось слабенько плеще у долоньки, — раз тільки, а там і стихла. І мати, хвалячи життя його, запиналася — слова мерли в неї на устах, уста трохи трусилися.

На вечерю був куліш пшоняний, та ніхто до його й не доторкнувсь і нікого сон не змагав.

— Ви, діточки, не скучайте за братиком, — почала було мати, та голос ввірвавсь і змер; вона влилася гіркими гіркими і, як посліплена наче слізьми, тільки ловила діток коло себе, схоплювала, та й поцілунками всипала, та усе голосніш-голосніш ридала.

Пішли дні за днями й часи за часами, попривикали дітки, що нема старшого брата, та не перестали про його думати, і сливе щогодинки його згадували то цим, то тим, то знов другим. Тепер уже всякі казки й бувальщини у свято вони покинули, а розмовляли з мамою про брата — у свято мама ходила його одвідувати і приносила од його вісті — все вісті однакові — що здужає, що служить... І це на усякі лади брали і на усякі лади про це балакали: уявляли собі його хазяїна — знали вони, що хазяїн огрядний чоловік, кравець сивий, ходить у синіх шароварах і у чорній свитці і шиє сам усякі кожухи й свитки; уявляли собі хату хазяйську — знали вони, що хата хазяйська у три віконечка, під тесовим дашком, а у хаті по білих стінах висять образки — птиці рябопері, морський розбишака — турок у червоній чалмі з кинджалами у правиці; уявляли вони собі хазяйку — вони знали, що хазяйка молоденька і усе сидить біля віконця та вишива собі очіпки шовками та золотом. І чорну корову хазяйську собі уявляли вони із рижим телятком; а як розмова заходила про хазяйські санки та про білого коня, так Галя починала розкочуватись з боку иа бік, наче вона вже сиділа у санках, а білий кінь швиденько віз санки по грудовому шляшку.

Вони прибиралися, як літечко прийде, частенько ходити до брата, як тільки що весна дихне, піти його одвідати. Еге ж! Підуть вони до його, побачать його й наговоряться з ним. Що то як хороше буде зобачитися! Що то як дожидать бридко! Що то яка зима укріпила холодна та люта!

От як у хатці на луці думали та гадали про старшого брата і над усе у світі жадали із ним побачитися, і Галя таково вже частенько казала: "Хоч би одним очком поглянути на його", що вже тепер тільки вона намине "хоч одним очком", усі знали, на що "одно очко" хоче глянути, й зітхали.

А тим часом хазяїни на старшого брата дивилися за тим тільки, щоб бачити, чи справний він, чи не пустує, і жодного йому словечка не промовили, опріч якого приказу, грозьби та лайки. І на плацу, коло криниці, де він ходив щоранок і щовечір води брати і де сходилось багато людей, рідко хто вважав на поважного тихого хлопчика, що він що день, то робився похмурій та понурій, у латаній сорочечці, у праховенькій свитці, не на його пошитій, у старенькій шапці, который терпеливо стояв на морозі пекучому, дожидав черги собі води зачерпнути — ніхто до його не озивавсь.

Перша робота була йому у хазяїна воду носити з криниці. Вдосвіта його слали до тієї криниці далекої під горою на плацу, коли ще усе місто бучне стояло у сивій імлі, люди не уявлялися, димочок не звивавсь і коли ще було коло криниці пусто — часом хіба стрічалася яка-така наймичка гірка або дві, та і се дуже рідко. Його відерце перше пробива лід у криниці, що уночі замерза, і тащив він сповнені відра під гору. Притащивши два відра, котрі хазяйка у той-таки час розплеска на вмиваннячко, на своє чорнобриве личенько, на білі ручки та знов туди й сюди по хазяйству, — він оп'ять ішов по воду. Сиза імла рідшала, димочок де-не-де вже звивався, вже люди попадалися і коло криниці; вже товпилося, купчилося багато народу — треба дожидати черги. Він стояв та дививсь, як шпарко дбайливі городяночки поспішали, заспавши, і гонили одна одну до криниці й від криниці; як ішли наймички, під'їздили й від'їздили бочки. Сиза імла зникала; зіходило сонечко й сяяло якими ж то блискучими, холодними, недружними ранками; повертавсь він з повними відрами до хазяїв. Тут йому треба було двір промітати, носити дрова з сіней до хати, побігти до сусіди ввечері спитати, коли буде мученика Лаврентія — у середу чи у четвер, бо хазяйка прибиралася на іменини до Лаврентія-шевця; або побігти до

сусіди Меласі позичити трохи дріжджів, бо хазяйка заходилася ставити пироги; або побігти на торг купить за шага голок, коли хазяйка зломила голку — і багацько побігашок і пошарпушок треба йому було спожити. Та хазяйці можна було вгодити — була хазяйка весела, недбала молодиця, що як вона не хазяйнувала, так сидячи коло оконця, шила та вишивала, та приспівувала і поглядала з вікна на прохожих людей та на себе у дзеркальце, що умисне й висіло тут проти неї на цвятні.

А хазяїну не можна було вгодити. Хазяїн був задирливий і вередливий чоловік, а до того ще окрутний чоловік. Жінку свою він дуже любив, а тільки уранці він очі розкислить, то вже й почав зачіпати та задирати її, і доти не відчепиться, поки аж жінка не заплаче або хоч заходиться на плач — тоді він і довольний, скаже їй, що вона йому миліш над усе у світі й пожалує її, і обіцяє купити якусь там витребеньку нову. А що вже наймита маленького, то він поїдав немилостиво. Тільки б зобачив його, було за що пригрозити й прикрикнути, було за що й штовхнуть. Хлопець зроду не одказав йому слова гіркого, та ніколи теж не виговорювавсь і не повинився — усе хлопчик приймав мовчки. Здається, що тая безодмовність дражнила хазяїна ще більш, і цілісінький день він не так щиро працював з кожухами та кобепяками, як з тим, як би то лучче дойняти терпеливого хлопця.

Минав день—який же холодний, блискучий, вражий день! От звечоріло. Хазяїн поніс роботу пошиту, хазяйка пішла до сусіди посидіти, поговорити, або до вечерні — наймит знов з відрами по воду до криниці приходив. Вечорами зграя коло криниці була гучніш, ніж ранками. По трудах дневних і по роботі й по клопоті знімався регіт, заводилися голосні розмови.

Тут бачив хлопець, як інша весела дівчина і прудкая, що не посмирили її ані робота, ані труди, щиро співала й підтанцьовувала, танцювала й підспівувала з відрами на плечах на огульну втіху людську і на потіху; як возниці борються або прискають водою й лякають дівчат; як часом наймички, розважившися, сміялися теж і гралися між собою. Гомоніла зграя, поки сонечко не закочувалося, багряна зоря не кидала

на все місто свій багрець і мороз не кріпчав; дзвінко й різко одтупувалися усі ступні по снігу, ворітьми стукнули, у дзвін ударено, визга полоззя, й біжать санки, й людський голос, і собачий лай. І вечір згасає — який же холодний, багряний, самотній

вечір!

У хаті свічка горить. Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха строчить, хазяйка вишива кругленьку квітку на очіпку шовком, — сидять коло столу обоє. Наймит веде коня напувати, дає коню вівса й сіна й корову заганя на ніч, теж упертого кабана заганяв, приносив у хату дров на завтра, щепав тріски на підпал, вигрібав попіл з печі, мазав хазяйські чоботи. А хазяїн усе шиє, хазяйка вишиває і що-небудь розказує чоловікові про те, що бачила на торзі, що чула від сусідки. Хазяїн прислуха мовчки й часто оглядається на наймита, прикрикує, пригрожує; бува й те, що уставав хазяїн, кидав роботу і карав наймита свого або за те, що погано мазав чоботи, або за те, що двері недобре причиня... Потому знов сідає й шиє, а хазяйка, зиркнувши на хлопця, часом зітхнувши, знов почина розказувати далі. У хаті душно та гаряче; порозвішувані по стінах білих рябопері птиці, здається, сказилися від цієї духоти та жари — одні крила свої порозпростягали у розпачі та такеньки й зосталися — нема сили полетіти, нема сили й крила згорнути; другі знов у такій самій розпачі стулилися й нагогошилися. А морський розбишака-турок — той завсігди поважно й сміло дививсь з-під своєї червоної чалми, держачи кинджала. Скільки-то разів, як гасили світло і хазяїн з хазяйкою спокійненько засипали й товстим сном спали, потомленому, побитому наймиту малому снилося, що усі ті птиці рябопері зірвалися з стін і гучною, розпачливою зграєю в'ються, б'ються, кружляють над його узголов'ячком усе прудше, усе важче, усе гарячій, махаючи крилами пломенистими, усе від них душній, — і разом наче повів вітровій, наче вода плескає — зникають птахи усі, широке та глибоке море колисає й плеще у береги, на березі сидить турок у червоній чалмі, держачись за кинджал, дивлячись на наймита смілими й поважними очима і наче об чімсь питаючи, у далекості киваючи... Скільки-то вже разів йому снилося, що зніма його щось у воздухи з

птицями, що падає він і розбивається! Скільки-то разів у сні він плавав по голубому морю й тонув у глибі!

Зима доходила кінця, та холоди ще сильнії кріпили, І брати з Галею сиділи на печі, піджавши ноги. Тихо було увечері, коли вчулася ступа чиясь і щось мигонуло мимо віконця.

— Мама! — покрикнула Галя.

— Ні, се не мама, — одказали брати.

— О! — шепотнула Галя; оченятка в неї прибільшилися, а бровенятка вище знялися.

— Не бійся, Галю, — промовив менший брат, і усі вони виглядали з печі, витягнувши шиї.

Отже відчинилася хатка — і старший брат уступив. Господи світе! Який вигук [вони зняли], побачивши його! Як же до його кинулися! Як же за його вхопилися! Як же не знали, що казати й про що спитати! Прудкі несподівані радощі такеньки усіх обхопили, що у голові закрутилося, у очах усе округи заходило й затанцювало — усі обступили, ухопили старшого брата і більш чули, що він тутоньки, ніж його на вічі бачили, то й не вжахнуло нікого їх ураз, що старший брат смер'тно блідий, що волосся в його попутане та попатлане, що комір у сорочці подраний, наче хто ухватив силоміць і порвав, що обличчя у старшого брата якесь іскажене і що він не промовить слова, обіймаючись з ними усіма — тільки важко дихає. І Галя перша покрикнула:

— О, який же став ти білий! А який же став ти наймит! Такий самий, як колись, я бачила, по дорозі за хазяйськими волами йшов, такий самісінький!

І Галя своїми живенькими оченятками у їх питалася:

чн її правда?

Правда, правда! Зробивсь старший брат білий як крейда і справжній наймит... Та чого ж се комір розірваний, чого ж се волосся поклоччене? Чого ж се обличчя так показилося? Чому се дихає він тяжко та важко так?

Прудкі радощі прудко десь поділися, усі очі впилися у старшого брата, усі дивилися на його пильно й неспокійно і тепер вже бачили його добре.

— Сідай, сідай, братику, сідай, любий! Ти втомився, коханий — щебетала Галя, прихиляючи тихесенько старшого брата за руку, а благі оченята у тривозі перепитували усіх, що таке не гаразд або що таке зробити? як запобігти?

Старший брат сів на лавці, а усі інші у рядочок коло його. Галя коло його стала та, дивлячись та турбуючись і забула, яково тим босим малим ніжкам холодненько стояти.

Старший брат усе-таки мовчав і дививсь у землю. А середній брат його поспитав:

— Як се ти до нас прийшов, брате?

— Хазяїн мене прогнав, — одказав старший брат.

Довгенько ніхто нічого не промовляв. Галя сховала личенько до старшого брата у коліна.

— Він тебе бив, мабуть? — поспитав знов середній.

— Він мене давно бив, з першого дня, — одказав старший. Чому ж ти не втік від його, чому його зараз-таки не кинув, брате? — з опалом та прудко промовив самий менший.

— Було б тобі втекти, — ледве чутно щебетала Галя, не зкімаючи голівки з братових колін.Було б тобі до нас зараз прибігти. Любий, любенький, любесечкии братику.

—Я хотів ще перетерпіти, хотів ще служити, — одказав старший.

Такого такого були прибиралися, як зобачаться, розказати старшому братові про те, як вони усі теж підуть у наймити, служити та заробляти, про те, які в їх тут були холоди та морози і як середній брат трохи пожару не запалив, узявшися в печі розпалювати, та, не слухаючи Галю, наклавші повну ніч дров, і про те, яка Галя господиня вже стала й як варила їм сама картоплю, і про те, як Галя одного разу перелякалась навіки, признавши стару грушу коло хатки за каву... Такого, такого хотіли розпитатися в його, як він щодня жив, що бачив і що чув там. У місті де такеньки людно й гучно завсіди... Та теперки не приходило нікому на думку ані розказувати, ані розпитуватисиділи усі мовчки та тихо, і усі дивились, як старший брат, у землю. Галя не раз, не двічі підносила голівочку з братових колін, не двічі, не тричі і ручечки угору простягала, поки не опинилась у його сама на колінах, не

обняла його за шию та не притулилася личеньком до його плеча. Тоді й Галя втихла, тільки часочком тихенько міцніш пригортали до себе старшого брата ніжнії рученятка.

Так вони сидячи діждалися неньки.

Ненька злякалася, зобачивши старшого сина, вхопила його й, цілуючи, притягнула до віконця й у жаху оглядала його і в жаху питала:

— Що таке сталося? Що тобі, дитино моя? Що? Коли? Як?

— Мене хазяїн вигнав, мамо, — одказав старший син. Більш вона не питала вже нічого, тільки подивилась на його довше та міцніш його обняла та заплакала.

— Не плач, мамо, — каже старший син. — Як знайдеться хазяїн де, вишукається яка служба, я знов служити піду.

— Ох, дитино моя! Дитино моя!—промовила мати, неначе серце в неї розривали.

Потім вона знов його притягнула до себе, до вікна, знов на його дивилася... Потім від його одхитнулася, одірвалася, затопила у печі, постановила вечерю варити і знов до його присунулася. Вона розчесала спатлане волосся, дала білу сорочечку, дала водиці вмитися, і коли вже він сидів вмитий, розчесаний і в білій сорочці, вона знов-таки на його дивилася — і усі дивилися на його. І вона й усі бачили, як він прив'яв і не той став, що колись був.

От і вечеронька на столі — усі сіли вечеряти й усі примічали, як він потроху їсть теперки—й усім не смачила якось вечеря. Мати очей з його не може звести, брати й Галя теж на його поглядають.

Смутно, страх як смутно було, а разом до того якось мовби знайшовся скарб, що його було треба, що був він дорогий, — і хоч смуток крушить, а таки скарб тутонька, маємо його. Здається, таке усі очі промовляли, дивлячись на старшого брата, — і з такою думкою спати полягали.

У хатці темно й тихо; в віконечко скрять дві пломенисті зірочки іскрясті з неба голубого, і білий сніг лиснить; у хатці дуже тихо й темно. І чує старший брат, що хтось нечутно до його підійшов і над ним схилився; він пізнав руку, що доторкнулась до його плеча, й шепіт розібрав.

Мати схилилася і мати питалася:

— Дитя моє, —питала вона, — чи багато там терпів?

— Еге, — одказав він теж пошептом. Довгенько нічого не чутно, мов усе змерло.

— Мамо! Мамо! — шепоче Галя, та ніхто і алі не чуез так уже тихенько шепоче вона. —Мамо! Мамо! — шепоче вона усе тихш та тихш та й змовкає.

— Ох, моє дитя кохане! — знов, чутно, мати шепоче. — Ти моє безщасне дитя!

І знов усе наче змерло — тихо.

— Мамо! Мамо! — знов шепоче Галя, і знов Галі ніхто не чує: і не бачить ніхто доброго журливого личенька.

— Чи в тебе не болить де, синочку? Скажи мені, серденько моє! — пита ще мати.

— Ні, мамо, в мене ніщо тепер не болить, а як хазяїн вишукається, я знов служитиму. Ти, мамо, пошукай мені служби, — просить старший син.

— Душе ти моя, серце ти моє! — чується унятно, й начеб слова ті з самої душі, з самого серця вишарпані, з болючого серця й з болючої душі та й остатні вже слова.

Усе знов тихо й темно. Дарма Галя насторожає ушко і довго-довго-довгенько слуха й прислуха — усе тихо й темно — й, прислухаючи, Галя сама зітхає.

II

Знов почали жити та поживати з старшим братом укупі, та примічали, що старший брат вже не той став, що колись перше був. Був він зроду поважній од усіх їх, похмурій — тепер став ще поважніший, ще похмурніший. Кілька раз питавсь він неньки, чи нема де йому служби, кілька раз і сам ходив шукати й питати по місті, й усі дуже боялися, що знов він піде від їх, та хазяїна усе-таки не знайшлося, і потроху минувсь той страх і жах.

Дожили вони зиму до кінця й першу весінню теплиню стріли з великою радістю усі. Хатка спустіла на цілі дні, і як тільки очима сягнути широкої луки, усюди очі бачили удовиних дітей, що гралися та бігали, та тішилися тамечки.

Настало велике свято... Вдосвіта у Києві задзвонили у дзвони, і народ заснував тудою й сюдою по всіх улицях і проулочках.

Удовині діти давно вже чули про те, що буде велике свято, і чогось, —самі вони не знали чого, — дожидали собі від сього свята. Зірвалися вони того дня до зорі світової і побігли усі, гонячи до Дніпра вмиватися. Чистенько вмившися, вони жвавенько повернулися до неньки і стали проти неї наче у полку проти гетьмана, дожидаючи, що їх вбере, і їй же богу моєму, виборні се дев'ять хлопців стояло: чорноброві, кучеряві, обличчя, як то розсвіт, палають, очі, як зорі, сяють, і виборна се була сестричка Галя, хоч у плохенькій та вишиваній сорочечці, хоч у латаній, та у синій юпочці, хоч у виношеній, та у червоній стрічечці — босії ніжечки тільки, диви, затанцюють, а вічки то вже й танцюють, а голівка так-то швиденько вже поверталася до того й до того, до усіх, що ось-ось темні кучері виб'ються з-під червоної стрічки. Галя сміється й погукує на братів, і брати теж сміються до неї — найбільше меншин братик, і сама удова всміхається.

Перш усього побралися вони до церкви. І веселенько було йти швиденько по дорозі, дивитися й по боках, і уперед. З-за гір, з округи, з-за темних сосен, з-за кучерявих дубів пробивалися рожеві промені усе пломенистій та червоніш; росяна лука усе далі та далі вирізувалася при розсвіті; Дніпро синій шумів, і легкий туманець качавсь понад ним. Чутно, як змодна б'ють у дзвони у місті, й видно, наче комашня, купки людей по улицях.

Вони прийшли до маленької церковці, до старенької, що стояла збочившися коло міської брами. На цвинтарі росли високі дерева, клея да береза — з-за них тільки видать було хрест похилий набік, та тамки, де всох клен один, крізь сухі віти вбачалося церковне віконечко, узеньке й довгеньке, і частинки сивої, мшистої стінки. Вони пройшли поуз деревами до рундучка, що шатавсь і подававсь під ногою, і вступили у церковцю.

Темна стара церковка. Уся вона наче скорчилася від старості. Лики іконні якось страх як смутненько дивилися з стін — древні, стемнілі, померклі лики, — тоненькі воскові свічечки жовтенькі палали якимсь полум'ям пропасним; кілька стареньких жінок молилеся на колінцях, — усі вони зав'язані чорними хустками, усі з маленькими голівочками, з зморщеними обличчями. Якась молода ставна дівчина заплаканая стояла, прихиливіиися до стінки, пильненько дивлячись на свічечку, що жарко палала, та, мабуть, чуючи своє лишенько та думаючи про свою бідоньку; піп, білий як молоко, унятно щось читав та унятненько зітхав — усе якось було скорботненько й тихенько, смирненько. Старший брат задумався, другі брати вгамувалися, і Галя втихла, а мати, як увійшовши, впала на колінця, так увесь час і зосталася молячися. Дітки подивилися на неї, зглянулися із собою та й теж щиро почали собі молитися, наче об чімсь благаючи, тільки самі вони не знаян, об чім. Серденятко якось вхалося, мислоньки не збиралися докупи, вони ні про що не просили, а жадали вони — як вже жадали! — жадали собі світу та веселенької радості, та легенької втіхи.

От вже по службі й вийшли вони з церковці знов на світ божий. Сонечко вже зійшло й скрало росу з травиці й з дерева і забиралося в усі куточки й задавало у лице золотим своїм променем, аж замружувало очі. Удица зітхнула, немов покндаючи яку важну думку, й глянула на діток, а у діток серденятка знов загралися й знов охопила їх надія на щось хороше.

Дві старенькії жінки сиділи, одпочивали на церковному рундучку, і словце "ярмарок" попало в уха дітям, вони

припинилися.

— Чудовий ярмарок сьогодні! — казала старенька й непричасно дивилася проти себе удалину.

— Еге ж, еге! — одказала друга, кашляючи, — люди вироюються ще звечора тудою.

Дітки ізглянулися й всміхнулися, наче говорячи: от воно й є! Не дурно ж ми й дожидали чогось!

Галя вигукнула:

— Мамо! Ярмарок, ярмарок! О, ходім, мамочко, ой, ходім, сердечко, хутчій у ярмарок!

— Ходім, мамо, у ярмарок! Ходім, мамо, у ярмарок, —

почали проситися усі сини.

— Ходімте, ходімте, мої голуб'ята, — каже удова.

Та й пішли усі в ярмарок.

Сонечко пломените гралося у небі, вітрець жвавенько хитав деревами, що попадалися де-не-де по дорозі, і шумів у міських садочках; народ гучно валив удицями; вози якось веселенько рипіли один по другому — ледве можна було пробитися, протискатися поміж рябенькою купою людською; у голові аж крутилося. То мигоне проти тебе просто розшитий рукав тонкий, то ледве не зачепить тебе колесом, то одсахнешся від пари очей грізних, то на шиї у себе чуєш морду волову; то рогами тебе зашторхне він, то знов ти зашторхнув та покотив качана капусти з чийогось воза, то ти на когось наторкнувсь, то тебе сунули. Люди, обличчя, одежина, різноголоса птиця у садках, квітки, кошики, сіно, риба, овощ. дошки, вірьовки, дьоготь, ягоди, віники — усе движить, мішається, миготить, зникає і знов показується проти очей. Поверх усього того в'ються по вітру стрічки дівочі різноцвітні, квітчасті, білі намітки жіночі, сиві та чорні шапки козацькі, верховини високо покладеного воза то бочками, то знов сіном, з вилами торчма у йому. А голосів тебе глушить, а елів та вигуків тебе повертає тудою й сюдою... Та що й казати! Не можна зроду вималювати словами, як воно бува: треба самому бути й самому бачити.

Нема ж бо дива, що у вдовиних дітей очі розбіглися й серденятка швиденько колотилися від втіхи, й що не можна було розібрати гаразд, чи то від переляку, чи то від радості. Галя раз у раз гука та погукує. От вони вже дочапали до самого плацу на другім кінці міста, де ярмарок став.

Тут уже Галя затулити аж мусила вічки на який час, та й брати теж не знали, де мусили дивитися наперед, і навіть старший брат був спершу повразивсь. Тут ворохи солодких пряників — медовиків, в'язки бубликів, гора й груда оріхів, сухих грушок купи й кучі сластьон... От-от чоботи з червоним закотом, —такі самі чоботи, як-як треба! От і сопілка, що давненько вже такої бажалося! От смушева шапка, —краще вже цієї шапки й шукати нема чого! От сива шапка ще лучча від чорної.

— Мамо! мамо! — жебоніла Галя, — купи мені, ох, купи мені хутенько того великого медовика. Ох, я хочу того медовика дуже! Ох, мамо, купи

мені отаку хустку! Ох, от цю! Цю! Цю рябеньку, славненьку! Або цю червоненьку! Он те намисто мені! Ох, намисто мені!

І маленька пучечка Галина показувала тудою й сюдою, кудою очки оманені оберталися, та усе більш та більш Галя охала й голосніш прохала й не чула, як мати тихенько до неї промовляла:

— Нема за що, Галю, нема за що купувати, дитино! Менший син теж почав прохати: "Мамо! Купи мені шапку!" І другі брати теж просять: "Мамо, чоботи купи! Мамо, свитку купи!" Хто червоного пояса прохає, а хто крапового пояса хоче; той показує на сластьони, а той тягне туди, де ціла купа дітей оступила перекупку, що спродує дудні та сопілки, де сама перекупка, поважна молодиця у зеленому очіпку шитому, грає на дуді поважно, а що вже хлопці усі, то надули щоки якмога й якмога напилюють на усякий голос, — писк і скиг...

— Не можу! Не можу! — каже удова усім діткам потихесеньку. — Нема за що, дітки! Нема...

Сини змовкли і разом спинилися й подивилися на матір і на старшого брата.

У неньки обличчя начеб покорчувалося й уста наче трусяться трохи, як вона вимовля: "Не можу, нема!" і погляда на їх на усіх жалібненько. Старший брат стоїть і втопив очі в землю по своєму звичаю, —такий самий він тепер, як тоді, коли, вигнаний, повернувсь від хазяїна, — так само лице збіліло, так само уста стиснулися. Сини більш уже нічого не прохали й як стали, то так і стояли, мовчки дивлячись округи.

Галя ще, може, двічі покрикнула та охнула, та, може, кілька раз перепитала: "Чому? Чому нема?", коли спинив її менший брат.

— Галю! Годі прохати! — каже пошептом. Галя свої очки розпалені впила у меншого брата й поспитала:

— Чому?

— Не проси, Галю, — знов каже менший брат, — нема за що купувати — тільки турбуєш.

Галя втихла і знов була стрепенулася і скинула на усіх очима й знов втихла.

— Не проси вже, Галочко! — знов говорить менший брат.

— Я хочу, — шепоче Галя на одвіт, низенько схиливши голівку.

— Галочко, нема! Нема де взяти!

Галя піднесла голівоньку — у, які ж блискали в очицях дві сльози дужі! Подивилася на всіх своїх і округи усюди, вже ледве чутно шепотнула: "Ой, я хочу!" — і се в остатній раз. Пригорнувшися до меншого брата, вже смирнесенько стояла вона, прикусивши пучечку, а там і другу, а там і обидві разом, і все те для того, щоб як не викотилися ті дві сльози дужі мимоволі з оченяток.

Усі вони довгенько стояли між купами і зграями, що двигали, гомоніли й рябіли, — стояли вони та дивилися. Дивилися брати пильненько й начеб уперше бачили людське убрання хороше й достаток і наче уперше почули на собі латані сорочечки; наче уперше бачили вони людську жвавість, недбайливість і веселість і наче уперш пізнали своє турбування та вбожество.

А мати дивилася на їх. Вона озивалася до їх, то знов без слова, без мови гладила по голівці; то знов посилала ближче піти полюбуватися тим чи тим; то знов показувала їм те або друге.

— Мамо, — каже старший син, — ходім додому! І всі діти почали прохатися: "Мамо, ходім-бо додому!"

Галя тільки міцніш та міцніш прикушувала свої пучечки

маленькії.

— Додому? Додому? — перепитала мати. — Вже додому хочете? Чи не погуляли б ви ще по ярмарку, мої голуб'ятка? Чого ж се так хутко додому, мої кохані? Та ви ще усього ярмарку не бачили!..

— Дарма, мамо, ми додому хочемо вже, — кажуть в один голос сини.

— Додому? То ходім додому, пташки мої! — вимовила вдова і ледве що вимовила, — то додому ходімте, мої діточки!.. Галочко, подай мені ручечку. Може, понести тебе, дочечко?

Галя простягнула рученьки до мами, як уже на руках була у неньки, такеньки міцненько обхопила її за шию й сховала личенько на плечі.

І пішли вони усі додому.

Купи людей усе рідшали; що далі вони йшли, —усе унятніш відрізнявсь голос від голосу, гук від погуку — усе було вільніш проходити по улицях. Ось і кінець місту, — і вже з гори видко усю-всеньку луку зелену, і плескаючого Дніпра синього, й за Дніпром гори: близькії—одна над одною зеленіш, далекії — одна над одною синіш.

— Кажіть, діточки, чому такі мов невеселії ви? — промовила удова. — Пождіть, мої любенькі, от бог дасть... — і не доказала, що бог дасть — чи то разом вона надію стратила, що дасть бог що-небудь колись, чи то вже дуже важко їй стало дожидати до того часу.

— Чим би я мала вас розважити хоч кришечку, мої дорогі? — промовила знов удова згодом. — Ох, боже мій, боже ти мій милосердний!

І знов усі мовчки вони йшли. Усе ширш розлягалась та роздавалась лука перед ними, усе чутніш плескавсь та колисавсь Дніпро, а гори за горами все вище й далі знімалися: високо-високо й далеко-далеко! І такеньки, вертаючись додому з ярмарку, з-поуз зграї живої, з порожніми руками, брати дивились на ті високі та далекі гори і думали собі, що там за тими високими і далекими горами, — що там?

— Мамо, — поспитав менший син, — що се, який се шлях он там-тамечки по горі, в гаю, і кудою він звивається?

— Шлях той? Ох, моє голуб'ятко, сей шлях проводить тудою, де я зроду-віку не бувала, — у далекії міста й села. Покійний ваш батько — хай царствує! — їжджав тим шляхом, як служив у війську, і чула я від. його, що се шлях небезпечний. При тім шляху розбійники розбивають — звивається він темним непроглядним бором, проводить між кам'яних крутих гір... Було, й слухати, як ваш батько-покійничок розказує, то мороз з-за плечей бере.

— Чи на батька теж розбійники нападали, мамо?— спитав менший брат.

— Ні, моя дитино, ні, господь милував. А от товариша його, якогось Ласуна, так напали і полонили його. І жив він, Ласун той, у їх кам'яній горі, у печері, аж три дні, чи що.

— І що ж він там у їх бачив і чув, мамо? — спитав середній брат.

— Чудове багатство він там бачив, моя дитино! Печера тая у їх сповнена золота та серебра, та дорогим камінням-самоцвітом. З золота, з серебра його там смачненько годували й напували і спати його клали під одягала злототкані, на м'якенькому пуху. І коні в їх були у золото, в серебро зашпані, ножі й шаблюки всадені самоцвітом. Зроду-віку ніхто й не снив такого багатства та розкоші, якова в них там, — казав Ласун вашому батьку-покійничку. І звали вони Ласуна жити із собою:

"Зоставайся, Ласун, жити з нами, — говорили, —життя тобі буде хороше й привільне в нас".

— Що ж Ласун? — спитав старший син.

— А Ласун був і погодився і зоставсь у їх, та коли зараз напала на його туга. Жалко стало жінки, діток, свою хаточку, свого спокою. Став він у їх прохатися: "Відпустіть мене, добрі люди, будьте милостиві!" — "То йди собі". Накидали йому повну шапку золота й серебра й пустили його. "І як пішов я пріч від них, — казав Ласун вашому батькові, — от вже мені як стало жалко їх кидати, хоч плач!"

— Що ж, знов повернувсь до їх? — спитав старший брат.

— І був повернувсь знов він до їх. Та як повернув назад, знов його став посягати жаль по своєму життю у сім'ї і втримав його. Та чималий часок він, той Ласун, мордувавсь, що й у печеру його тягне, і додому притяга...

— Що ж, кілька разів він вертавсь і де прийшов? Чи пристав де? — питав старший брат, і по йому добре було видати, що він не повернувсь, коли б де пішов.

— Та вже таки кинув він шапкою об землю, занедбав усе золото й серебро й додому прийшов.

— Лучче б він не кидав, а додому б приніс, — каже середній брат, а менший на Галю подивився, мовби подумав: "Отеє б було втіхи тоді Галі!"

І Галя немов зрозуміла, що подумав менший брат, — вона всміхнулась такеньки, як всміхаються, коли уявляють перед собою якусь уявоньку дуже хорошу.

— Не годилося кидати, — промовили усі брати з пожалем.

— Або не брати, або вже не кидати — що-небудь одне, — каже старший брат.

— А потім, діточки, — говорить удова, — потім той Ласун був рибалкою при Дніпрі та впав у воду і втопився якось, казав ваш батько покійний.

Прийшли вони додому й посідали всі під грушею коло хатки.

— І що ж, мамо, —спитав середній брат, —чи й досі ті розбійники там засідають?

— Теперки не чути про їх нічого, моє серце, —одказала удова.

— Де ж вони поділися, мамо?

— А хто їх зна, мій голубе. Чи вони перевелися, чи пішли далі де, на краще привілля... Ох, діточки, втомилася я дуже, кохані! Ляжу тут, чи не засну коло вас.

Удова лягла на траві й затулила була очі, та сой не змагав — очі усе одмикалися та на діточок придивлялися, що тут сиділи усі задумані, поки аж Галя не поклала рученят їй на лице та не заспівала котка й голуба, прикликаючи сон та дрему.

Заснула удова, та й Галя й себе заколисала своєю пісенькою і впала сама коло мами у міцненькому сні.

А брати сиділи та дивилися на високії, лісом урослії, далекії гори, очей не звертали, — дивилися, та часом поглядав старший брат і на місто веселе та гучне. І так вони задивилися, так вони задумалися, що

смеркло — вони не завважили й схаменулися вже тоді, як Галя, прокинувшись, вигукнула: "Ой, як темно! Де ж бо сонечко?"

Дні приходили й уходили. Багато ще святкувалося свят, чимало ярмарок ще становилося, тільки що удовині діти вже ніколи більш свята такеньки не дожидали і ніколи у ярмарок вже не прохалися і не ходили.

Росли вони собі та виростали, ходячи та бродячи по луці, дивлячись на гучне, бучне місто, та у другий бік — на тихі, високі, урослії гаєм гори, на той шлях поглохлий, що звивавсь і зникав там у густому гаю. І що вони росли та виростали, то вони пильніш поглядали. І раненько-ранком при світлому сонечку, і пізненько ввечері при зореньках іскристих, — усе тудою їх вічі.

А час спливав, і вони собі росли та виростали одно одного краще та лучче.

І як дійшли вже вони літ дорослих, старший брат став ще понурій, сумній — такий задуманий та мовчаливий, середній брат зробивсь ще цікавший, — усього питавсь та перепитувавсь, а менший брат ще гірш палкий та спочуйливий, — а всі брати зробилися неспокійнії та педовольнії. Мати побивалася, жалуючи їх, Галя падала, розважаючи їх, а вбожество ще скрутніш тіснило й давило. Ходили всі брати шукати собі роботи, служби й по місті, й по селах округи, та чи то вже божа воля, чи така нещасна доля, тільки що не знаходилося їм праці й за малую заплату. І повертались вони з тих пошуканок усе сумніш та смутніш.

Коли ж і добра година — разом знайшлася служба двом братам, старшому й середньому. Пішли обоє у наймити. Старший брат пішов служити до молодого заможного хазяїна, баштанника, а середній брат служити пішов до удівця старого, хлібороба; обоє недалечке вони занапастилися— тут-таки під містом наймитували.

Молодий баштанник був собі чоловік веселий та гордий, та щасливий, та немилостивий — себелюбець і самоправець. Мав він і хату білу, і жінку милу, і рід величний, і усякий достаток добрий. Баштан в його великий, славний — людей повно раз у раз — і городян, і селян. Він з жінкою своєю ходить-походжає та спродає, та гроші лічить, та балакає й жартує з купцями своїми, та погукує на наймита свого. Родючий баштан жовтіє динями, зеленіє кавунами і усяким овощем — рябить люд і купчиться коло шалаша хазяйського; наймит усім вслугує, подає, носить, возить, мете, складає, — хазяїн шле його — він іде і повертає — хазяїн ще нарікає; хазяйка гонить — він біжить та назад поспішається — хазяйка ще лає його; купцям годить, чужим людям прислугує, то й ті не приймають за добре, [і] разу не подякують, може, ніколи за душу живу його не помислять.

Ранок ясний минув, день змерк гарячий, вечір потемнів свіжий, а сон не бере, нема спокою, сумно та важко. Коли ж відпустить? Коли вияснить? Чи коли згладиться з світу та кривда нерівна? Чи буде полегкість? Чи не вменшиться хоч мало скорботи? Чи колись щось буде?

Хлібороб був собі тихий, роботящий чоловік, дбайливий, обережний —знав уже він, як у світі жити має простий чоловік межи князі та сильники, то так він і жив собі й добре йому велося усе: він нікого не зачіпав, і його ніхто не займав, — вікував він собі гарненько з дочкою своєю одиначкою. Господарствечко хоч не яке там скарбове, — можна б йому ціну скласти, — та таке ж то порядненьке, любеньке, що кращого й не бажати.

"Чи він добрий буде для мене?—думав середній брат, ідучи поруч з своїм хазяїном уперше до хазяйської господи та говорячи про те, як хліб родить. — Чи буде добрий? Походить на те. У світі ж, кажуть, не без добрих людей..."

Дуже йому вподобалось хазяйське господарствечко, як оглянув він його; дуже приємненько було йому чути, що у хаті співав голосок, а вітер зносив теплим повівом і спів, і слова.

"Жив би довіку такеньки, коли б мені так бог дав", — подумав він, уступаючи у хату за хазяїном, де пісенька все не змовкала, а чулася вже зовсім істно і де стріла їх дівчина така, як краля. Вона й привіталася, і снідання подала, і щось промовила, і про щось поспитала, і глянула, і подякувала, та все якось наче недбайливо, якось байдужливо, наче добродійка, наче госпоженька, і трохи засмутила вона тим молодого наймита.

Та не таке ще спожив він, як послужив там далі та як стала йому дівчина за світло і за темність — що як вона тут, то все сяє й виблискує, а як її нема, то наче хто сонце зняв і зорі зібрав та у кишеню поховав. Дізнав він того, що як уганяв три кроки в один, поспішаючися потомлений з поля хутче на добривечір їй дати, а вона, одказуючи "добривечір", і не оглядалася на його. Скуштував він і того, що як ранком, ідучи на роботу, припиниться, дожидаючись, сподіваючись, трусячись словечка любого, а вона, минаючи його, приказує йому: "йди робити". Прийняв і того, що як увечері сяде де та зажуриться, та задивиться на її, вона його пошле десь потомленого, самотнього по якусь, там примху для себе.

Перемучившися днями, не поспавши ночами, одного разу наймит перестрів свою господиню кохану та й сказав їй усю щиру правдоньку. Як же вона задивила, як же вона личенько своє вродливе одвернула від його! Як неласково почула, як вразливо озвалася!

— Не займай мене ніколи, наймиту! — промовила. — Чи ж я тобі рівня? Коли хочеш в нас служити, поводься слугою. Не говори до мене!

А він таки зайняв, а він таки заговорив, та й мусив навіки попрощатися, — втратив службу й повернувсь додому, у хатку неньчину на луці. Такий повернувсь, немов прибитий на цвіту.

Розважала мати, жалувала Галя, брати моці додавали, і з усіма цими ліками добрими проживав він, не видужуючи та дожидаючи, поки де служба йому трапиться.

А тим часом на баштані велико спродано овощу, і хазяїн свого наймита носила з возами у місто розвозити спродане та збирати часом гроші незаплачені.

Тільки одного разу чи не злічив добре беручи, чи загубив якось везучи наймит, а хазяїн, не долічивсь свого ліку і зняв бучу: узвав і злодієм, й пройдисвітом, і голотою; а хазяйка собі підказує, та підгукує, та пищить, та верещить.

— Я більш у вас заслужив — візьміть з моїх запрацьованих та й не лайтесь! — каже наймит.

— Іди собі геть та й не вертайсь! — гонить хазяїн.

—Щоб твого й духу невірного не було! — кричить хазяйка.

— Заплатіть мені, — каже наймит.

— Заплатити? Та я тобі, злодію, щербатої копійки не дам! Іди геть! — пхає хазяїн.

— Я на вас суда шукатиму! — промовив наймит.

— Суда на мене, ти? — скрикнув хазяїн та й зареготав з потіхи великої.

— Бач!—вигукнула хазяйка, і хазяйчин регіт дрібненько розкотивсь та втішненько.

Наймит пішов собі геть від них та й теж засміявся до себе, кепкуючи з себе, що заходивсь був хазяїна засудити.

Питання та жалування було доволі у дому, а ще більш вбожества та суму.

Знов усі докупи зібралися дожидати терплячи та сподіватися не маючи. Неспокійні, сумні ходили брати всі — найсумній усіх старший був, найсмутніш—середній. Галя вже не займала їх, мати не розважала, а у меншого брата то серце жалем сходило.

Коли одного вечора старший брат говорить усім братам:

— Життя наше гірке та вбоге. Що ви робитимете? Я присягаю зеленому гаю! Чи ви мені, брати, товариші?

Усі брати погодилися й казали: "Добре!"

— А мати? А Галя? — схаменувся менший брат.

— Чи за велику пораду ми досі були їм?—каже старший брат. — Брати-товариші, не поступайтеся! Усі одказали:

— Не поступимось!

Увійшли вони у хатку — мати й Галя вже спали.

Мати зараз прокинулась, почула й промовила:

— Де, діточки, забарилися такечки? І Галя прокинулася, почула, що міцненько її обняли— то менший брат обняв її.

— Що? — спитала Галя, серденько в неї затрепехалося, почуло, що щось є, та менший брат не сказав нічого і, обнявши, покинув.

— Мати!—заговорив тоді старший брат, — ідемо ми шукати щастя та долі. Зоставайсь здорова та не дожидай нас. Прощавай, сестро!

За цим словом вийшов з хати, а за їм усі брати слідом.

Удова тільки рученьками сплеснула та й упала з горя та з жаху. Галя зірвалася, побігла, догнала, ухопилася за меншого брата, не пускала й ридала, та й любимого братика вона не втримала — рвонувсь і втік він за другими, й тільки здалека вона ще почула його голос: "Прощавай, Галю, прощавай!"

Усі пішли! Усі покинули! Пішли й не повертаються!

— Гукай, Галю, гукай голосніш! Прикликай! Зови! — прохала удова наче несамовита.

І Галя голосно гукала й звала, та дарма розносивсь свіжий розпачливий голосочок — на одвіт тільки повз гір дзвінко відкликалося.

— Чуєш, Галю, чуєш гомін? Вони йдуть, ідуть! — промовляла разом удова.

Та се Дніпро гомонів плескаючи, та дерева шелестіли — ніхто не йшов.

— Бачиш, бачиш, Галю, он там-тамки хтось стоїть! Се Івась стоїть, а біля його — бачиш? бачиш Грицька? Біжи, біжи, Галю, тудою...

Галя бігла тудою й сюдою, по сей бік і по той бік — усюди, де тішила й оманувала їх нічна тінь та мла.

І на світання зайнялося. Світання появило їм, яка лука зелена пуста й які гори округи безмовні. Вони все-таки дожидали, що вернуться, та й обертали очі свої потомлені у всі боки.

І сонечко зійшло, та таке ясненьке, начебто хотіло й мало вмисне для них найлучче всвітити пусті шляхи округи. Вони усе-таки дожидали: вернуться, вернуться. Та з того часу ніхто вже додому не вернувсь.

III

Хутенько казка кажеться, та не так-то хутко діло робиться. Багато минуло днів, тижнів, місяців та й літ проминуло чимало, що удова з Галею ще прожила та прогорювала в убогенькій хатці на луці, усе дожидаючи, що повернуться любії сини, що повернуться брати милі. То усе чувся їм гомін якийсь, ніби йшли по луці м'якенькій ввечері, а на світанні пробуждав їх гомін коло дверей — і поспішалися вони, й трепеталися вони. Та на луці округи все пусто ввечері й на світанні коло дверей нема нікого. Пусто! Нікого! Дарма Галя літала тудою й сюдою, як тая ластівка, і удова вибивалася з сили своєї, поспішаючи за нею — пусто! Нікого!

Еге ж! Еге ж! — пусто й нікого! І на якийсь часок переставали вони пориватися, наче заспокоювалися, трохи набиралися терпливості.

— Галю, —говорить знов удова, —чуєш, гомонить?

— Се Дніпро шумить, мамо!

— Ні, ні, Галю! Слухай-бо!

— Дерева шелестять, мамо!

— Усе Дніпро шумить! Усе дерева шелестять! — мовить удова і зітхне й прошепоче: — Боже мій, боже мій! А трохи згодом удова знов почина:

— Галю! Галочко! Вийди! Подивися, прислухай! І Галя виходить, дивиться і прислухає. Не чутно нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить та дерева шелестять.

Галя що виростала, то усе вона розумний робилась. Вже вона кави не боялася ані вовка, щиро робила і коли вже теперки вона плакала гірко, де-небудь приховавшися, ніхто б її не знайшов по плачу — вона тихенько-тихесенько вже вміла тепер плакати.

Жили вони так само вбого, як і перш. Усе так само ходила удова на поденщину, та усе менша їй плата була, затим, що вона усе старіла, слабіла, все тратила більш міць і прудкість. Галя теж ходила на поденщину й теж потроху заробляла, затим що Галя була ще дуже молоденька, невміла, недосвідчена. Рано-ранесенько прокидалися вони й ішли у місто на роботу. І кажу вам, ніколи вони не йшли, не поглянувши на шлях той, що звивавсь по горі гаєм, не постоявши на луці, дурно не пождавши. Не діждавшися нікого, хіба часом пташка пурхне мимо, не побачивши нічого, окрім тих знакомих тихих гір та дерев високих, вони йшли, приходили у місто і наймалися робити, де траплялось і що бог насилав: воду носити, городи полоть, сікти капусту, хати білити — усе, що, кажу, господь їм насилав. Цілий день вони робили — зрідка укупі, в одній господі, сливе завсіди різно, по різних господах, а ввечері сходилися на дорозі додому. Тоді ж бо Галин голосочок свіженький дзвенить — Галя розказує, що бачила, що чула, що там добре й що лихеньке їй здалося.

Удова слуха, часочком сама що-небудь промовить про бачене, про чуте. Приходили до своєї хатки додому. Світла вони ніколи не світили — місяць та зорі сяли їм замість світла. По трудах дневних не гаразд частенько сон покоїв їх. Найгірш удову мучило безсоння — вона бралася плакати якимись скудними, старечими слізьми, що від них, здавалося,

розірветься її покрушене старе серце. Галя обнімала її, й обойко вони говорили й балакали, й обойко смутилися, й обойко сподівалися на кращії часи, поки аж удова була втішена й починала засипати, а Галин сон розгулювавсь і мислоньки починали блукати і роїтися коло всього доброго та одрадісного вперед себе далеко-далеко... Брати вбачилися з якимись сяющими обличчями, у якомусь виблиску, й усе округи теж сяло й блищало. Жили вони, жили, поки дожили до того часу, що удова занедужала й звалилася.

Отоді ж бо пригодонька сталася: і робити треба, і нездужую не можна саму покинути. Тоді ж бо Галя показала, що за прудкі в неї ніжечки. Вона наймалася за наймалішу плату з такою умовою, щоб одвідувати нездужую матір, та тричі або й більш на день прибігала до хатки й поверталася знов у місто. Та що далі, то удова робилася кволій, слабій, і Галя вже не відходила від неї.

Нездужа лежала тихенько, безмовненько, усе сливе затуливши вічі, і походило, наче вона одпочивала по тяжкій тяжкій утомі й праці.

Одного разу вона питає:

— Галю! Що теє — чи Дніпро шумить?

— Ні, мамо, Дніпро не шумить: зима —Дніпро під льодом.

— Галю, дерева шелестять?

— Ні, мамо, зима — дерева в інеї.

А тоді саме зима була, біла, люта, кріпка зима.

Довгенько лежала нездужа, не відмикаючи очей й не мовлячи слова, та усе біліла, та усе слабіла. І ледве чутно

знов поспитала:

— Галю, Дніпро ж бо не шумить—я не чую... шумить чи ні?

— Ні, мамо.

— Так це дерева шелестять?

— Ні, мамо.

Удова піднеслася, наче в силу ввібралася.

— Галю, я чую, я чую! Відчиняй хутенько двері! Стрічай хутко! Ось вони!—та й разом, стративши останню міць, упала удова й очі затулила. Припадала до неї Галя й кликала, та вона не відкликнулася й очі її вже навіки склепилися.

Добрі люди якось допомогли Галі поховати матір, і стала Галя жити сама одна, самотненька у своїй хатці на зеленій луці.

IV

Прожила Галя такеньки цілу зиму холодную, сидячи вечорами під скосяним віконечком, дивлячись на луку у сніговій пелені, білій та гладенькій, без шляхів, без слідів округи, окрім тієї стежки, що попоходила сама Галя, ходячи на роботу.

Часом Галя заспіває пісеньку яку-небудь, що перейняла, роблячи з іншими веселими дівчатами вкупі. Заспіває Галя пісеньку й довгенько співає, підперши втомленою рученькою свою самотненьку голівоньку. Часом їй здавалося, що от хтось зазирнув у її віконце, от-от хтось пробіг мимо, от-от хтось стукнув, — се або місяць вирина з оболока, або вільний вітер пронесеться лукою, або мороз ударить. І Галя почала

дожидати самотніми вечорами, коли місяць зазирне у віконце, вітер пробіжить мимо хатки або мороз постукає, і звикла дожидати сеє й приймати, наче гостей дорогих та любих.

І такеньки проминула уся зима, а за зимою весна прийшла теплая, свіжая, квітуща... Лука зазеленіла, груша з зломленою верховиною біля хатки вбралася у листву й почала тихенько шелестіти ранками, як ранковий вітрець повівав, і зашумів гай по горах округи, і засинівсь І розлившсь Дніпро й далеко заточившсь у луку розливним затоком, і налетіли птахи з теплих країн, заспівали й защебетали.

Одного вечора весіннього сиділа собі Галя коло віконечка у своїй хатці й співала. Вона була раденька, що весна настала тепла з квітками та з пахучими зіллями, і для того вона голосніш і веселіш того вечора співала. Коли разом щось мигонуло проти віконця; Галя глянула на небо —на небі мріли зорі ледвенько, —знов щось мигонуло та й заступило вже віконце. Галя побачила чоловіка, стрепенулася, злякалася і дивилася на його цілими очима.

Проти неї стояв молодий і хороший козак. Стояв і питав:

— Дівчино, чи тією доріжкою у місто зійти?

— Тією самою, —одказала Галя йому.

— І добре! — промовив козак.

Так хоч було "добре", однак же він ще стояв під Галиним віконечком і то на неї задивлявсь, то знов у хатинку зазирав. Галин переляк минув, та серденько билося від диву та від несподіваного, негаданого того...

— І я просто-таки цією стежкою потраплю до міста? — спитав знов козак, постоявши.

— Просто втрапите.

Розпитавсь козак і про те, що просто втрапить у місто, а все ще його ноги не несли від Галипого віконця.

— Чи не буде ваша ласка дати мені водички іспити? —

попрохав козак.

— Зараз, — одказує Галя й зараз дала йому водички

у віконечко.

Козак іспив водички.

— Спасибі, дівчино, — каже, — яка вода славна! Це з

Дніпра берете?

— Ні, з криниці.

— А де ж тут у вас криниця?

І козак почав оглядатися та озиратися у вечірній млі та вишукувати криницю.

— Далеко, на луці, он там під горою геть, — показувала йому Галя.

— Чудова в вас лука цяя: і Дніпро шумить, і дерева округи, і гори — свіжо, благодатно! Хороше, мабуть, вам тут жити?

Галі й самій разом чогось здалося, що тут і управду життя таке, що й не прирівняти його до іншого, й Галя одказала козакові.

— О, жити тут славно!

— А до міста чи ви частенько ходите? — спитав козак.

— Щодня ходжу.

— Щодня? На роботу, чи що?

— Еге, на поденщину.

— Що ж, роботи маєте досхочу, мабуть? Добра робота?

І Галі знов здалося, що й справді робота добра, й Галя одказала козакові:

— О, добра робота!

— А чи рід у вас є в місті? — питавсь козак-любознайка.

— Ні, в мене нікого нема в місті. В мене жодної родини нема. Я сирота.

— І самі живете тутоньки?

— Сама живу.

Здається, так уже трошечки вони розмовляли, ї трохи 'дно 'дному сказано, а багато часу вплило. Зорі легш та легш усе мріли, наче входили усе дальш у синє небо; стало свіжіти, з Дніпра потягнув вітрець і з того берега переніс пахощі там квітущих тополь. Не козак і не Галя схаменулися, що вже близько світання, а наддніпровська чайка почула й пронеслася з кигиком понад Дніпром.

— Прощавайте! — промовив козак.

— Прощавайте! — промовила Галя.

І пішов козак шляхом у місто.

А Галя, провівши козака очима, ще довгенько проводила його мислоньками, поки аж забулася коротеньким сном до ранку, тут-таки коло віконечка, схилившись голівкою на складені рученята.

Як вона прокинулася, променистий сонячний промінь задав їй світом у вічі несподівано — вона проспала ранкову зорю — от тобі маєш! І Галя засміялася небувалому випадку, й почала поспішатися на роботу і, вмиваючись, вона впустила кушнець з водою нечаянно, і відра вивернула невмисне, і усе сміялася сама із собою затим, бачте, що усе як ось виходило несподівано, негадане, нечаянно, разом...

Швиденько йшла Галя на роботу, а ще швидше билося сердечко, а ще швидше вироювалися мислоньки... Уявлявсь їй самотній весінній вечір коло віконечка, своя самотня пісенька, весіння теплиня й мла, й свіжість, і зорі мріють... й разом заступлений світ у віконці, і молодий козак... так разом-разом... такеньки несподівано!

Того дня Галі вилучилося робити на городі вкупі з другою молодицею, що вона з нею й перш часом укупі робила та балакала про людську бідоньку та напастоньку, тугу розділяла, лишенько тішила.

— Хоч ляж та й вмирай! — каже ця молодиця, як вони узялися полоти.

— О, що це ви говорите, любочко! — покрикнула Галя.

— Що ж я говорю! Що є, те й говорю!

І справді, ця молодиця не мала вже рясту топтати — суха, бліда, зможденa.

— Ні, ні! — каже Галя, — ви не горюйте! Як знати, що

вилучиться? Що буде, випаде уперед!

— Що ж буде? Випаде? — перехопила молодиця. — Нічого, окрім біди та лиха!

— Ой, ні-ні! — покрикнула Галя, — усе може бути...

усе! Не дожидаєш зовсім, не чаєш, не сниш і разом несподівано-нечаянно...

І Галя покинула полоти й оглянулася округи, наче от стріти готовенька щось несподіване.

— Еге, буде тобі: лихо та ще з лишком! — промовила

молодиця.

— Чого-чого не бува! — защебетала знову Галя. — Усе

вилучається! Усе може бути!

І Галя подивилася з усміхом на сонечко, що гралося понад нею, наче думаючи: "Скотись ти зараз на землю, яснеє сонечко, так я не дивитиму теперки, — навіть рученьки підставлю, не боюся!"

А молодиця промовила:

— Годі тобі, дівчино! Ти розкажеш такого, що на вербі груші, а на сосні яблука ростуть!

І ввечері дома, сидячи коло свого віконечка, Галя думала про те, що все може бути й вилучитися, що усього треба дожидати несподіваного та негаданого, і всміхалася, і, здається, одважно та веселенько дожидала усього того; та як уявилася висока постать по дорозі до хатки, Галю пойняло гарячим наче жаром і зимним холодом. І що ближче підходила висока постать, то жар гарячий її понімав, а холод зимніш. І як учорашній козак став коло віконечка й сказав їй "добрий вечір", Галя на одвіт йому ледве вимовила свого "доброго вечора".

На цей раз козак не питавсь дороги, а підійшов як знакомий, гуляючи, і повів розмову про те, що теє за місто Київ — красне та велике, й оповістив про те, що він недавненько ще сюди приїхав з товаришами на дива усякі подивитися, розважитися і що дуже раденький з того, що приїхав... І справді вбачалося, що козак раденький. І Галя раденька.

Потому він сповістив, як приблудивсь до зеленої луки уперше. Товариш, бачте, позначив йому під містом, де зобачитись, та він, товариша шукаючи, не знайшов — загледів луку, Дніпро, — схотілося йому понад Дніпром лукою пройтися, він і пішов, — і бачить — хатка, і подумав: чия се хатка тут стоїть? І почув Галину пісню, — слухав-слухав та й підійшов під віконечко...

І хоч козак не додав, що він раденький, що підійшов до віконечка, тільки сеє і без козацького слова вбачалося. І Галя раденька.

Потому він оповістив, що він теж сирота, теж нема роду й плем'я, що він козак з далекого села Глибова, звуть його Михайло Нарада (тут він спитав, як зовуть дівчину, і дівчина йому каже "Галею"), що село його велике й багате, там дві церкви в них, хати усе славнії, успліш упоспіль сади; село на горі, а попід горою той самий Дніпро шумить, що й попід

Києвом; що люди в них усе хорошії, дівчата штучно та гарно сорочки вишивають.

Галя слухала-слухала-слухала, й пізненько вони розсталися. І Галя не заснула цієї ночі, а просиділа до ранку під віконечком, і так їй істненько, наче у сні снилося велике білеє село на горі, у зелених садах, дві церкви високі з золотими хрестами, синій Дніпро попід горою; снилися люди тамечки з такими-то вже приманчивими обличчями, що яких вона ніколи ще не стрічала; дівчата такі чепурнії та любії, що таких вона ще зроду не бачила. І наче весінній, тихий, пахучий вечір і далеке село снилося їй без гомону, без шуму, — хоч живе, — і нічого не чутно було ніденіде, окрім що билося своє власне сердечко дуже.

Козак почав учащати щовечора, і в них велася мова й розмова трохи що не до світання. Галя вже знала, що козакова хата стоїть недалечке від церкви, з віконечок видко Дніпро і далеко гори округи й гаї, що в його сад величенький і має він теж пасіку...

І дізнала Галя теж усякі різні й многі тривоги та радощі, та тугу, та щастячко, невідомісінькі їй до того часу. З тієї години, як вона несподівано признакомилася з козаком, Галя усе дожидала чогось особливого, сміло та весело дожидала вона, та разом же з тим далося навзнаки їй, як дожидати сподіваного. Спершу вона було сиділа біля віконця й дожидала, а там уже незносно стало їй сидіти спокійненько, коли душа її уся порушалася, серденько колотилося і дух займався, захоплявсь — вона починала ходити та проходжати по луці, зривала квіти, що попадалися, з опалом впивала Їх пахощі, наче лікарствечко від нетерплячки — то вона йшла у цей бік, то в другий, то стояла на одному місці, поки аж козак Нарада не виявлявсь на дорозі.

Одного разу повернулася вона з роботи і застала козака вже на луці коло хатки, і зараз він до неї промовля:

— Я прибираюся додому їхати.

Галя збіліла, спахнула й знов змертвіла і нічого не примогла йому одмовити.

— Галю, будь мені жінкою та поїдьмо ізо мною, — каже козак.

І тоді Галя нічого не примогла йому промовити. Та згодом зате ж як вона щебетала, плакала й сміялася, червоніла й бліднілa від свого щастячка.

І у першу-таки неділю після цього вечора Галя у свіжому вінку, рука із рукою з козаком Нарадою, пішла до церкви рано-ранесенько, без дружок і без сватів, без роду й без друзів, удвох самі, і повінчалися собі любенько.

І того вечора таки недільного з Києва виїхав славний новий віз, запряжений двома міцними волами. На возі сидів гарний козак молодий, що йому, мабуть, добре було жити в світі, а коло його близесенько-близенько сиділа молода козачка у білій намітці, — о, яка ж хороша, щаслива козачка! І поїхали вони шляхом до села Глибова.

V

Понад Дніпром, поуз гір, є багато кам'яних печер, і в одній такій печері зібралося дев'ять братів-молодців. Хто лежав, хто сидів; палилося кілька люльок... У! Які ж округи скелі та шпилі! Дніпро прориває́ться, розбиваючи кручі між них, і грючить по камінню й високо прускае, перелітаючи через них. Ясного неба одкид у його хвилі, б'ючій та стрибаючій, крутиться й вертиться. Окрім ясного того неба угорі та грюкучого Дніпра унизу, за шпилями-скалами округи видко ввишку далеко темнії гаї, що позлочувані вони іскряним сонечком.

Старший брат і усім отаман сидить, люлька його згасла, і дивиться він у землю, і нема в його лиці нічого, опріч обичайного суму та моці.

А інші брати не так: один гроші лічить, а коло його другий дивиться неначе з гнівом, неначе з погордою на їх; третій знов теж дивиться, і чи він сумнівається у чімсь, чи він у чімсь кається, хто його зна; один, здається, спить, одвернувшись од усіх до стіни; другий лежить, дивлячись очима, закинувши руки під голову, мов порішивши вже з усіми нудними докучними думками навіки; двоє палять люльки, люльку за люлькою, тільки вилітає іскра та дим в'ється й повіває своїм звієм невеселі їх обличчя; самий менший (молодший) сидить коло входу у печеру, і з першого погляду на його видно й ясно, що сповнена його голова кучерява смутних мислоньок, а серденько біднесеньке сповнене туги та ще гіркої притуги.

А у печері ані золота, ані серебра, ані каміння дорогого. Гола, сіра це печера та й більш нічого. Холодно там, жостко, хруско там прихилити голову.

Вечір наступав тихий та рожевий. І усе порожевіло:

кременисті шпилі, грюкучий Дніпро унизу, далекії темнії гаї на верховинах гірних і прудко пролинувшая пташка понад Дніпром. Лісова берізка легесенько звідкись запахла, і очі не знаходили округи, де було їй тут зрости, ніжній квіточці на дикому камені.

Середній брат, що, здавалося, спав, разом підніс голову й промовив: "Чи не пора?"

Усі оглянулися, і два голоси йому одказали:

— Ще не пора! Ще рано!

Середній брат змовк і знов одвернувся до стінки, знов наче заснув.

Рожевий вечір розгорявсь та розгорявсь пломенистій, — потім почав темніти та темніти; місяць вирізувався з-за гори верха, й заблискотіли зорі на небі.

— Пора, — каже старший брат і устає.

В один мет усі вони були на ході: печера спустіла. Прудко, швидко пробираючися по шпилях, по скалах, брати зникли за ними.

VI

Їдуть козак з козачкою додому. О, весела, весела доріженька! Де глянути—усе цвіте й пахне, про що здумати — усе любо, та мило, та ясно!..

Як тепер усе добре: і згадувать колишні напасті й лихо, і забігти мислонькою уперед, у пришлість одрадісну! Розмовляли вони про те, як житимуть укупі, як господарюватимуть разом.

— Будемо жити самі двойко, — каже козачка, — адже ж у нас нікого нема!

І дві пароньки найщасливших очей ізглянулися із собою. Коли разом щось болем кольнуло наче у серце козачку— вона змінилася на лиці й промовила:

— А де мої брати тепер? Де брати? Чи живенькі?.. Та сльози й побігли по її щасливому личеньку. Тепер було вже до кого пригорнутися, до кого голівкою припасти. І, наплакавшися ревними сльозами, козачка піднесла голівку і знов промовила:

— Ніколи ще я їх так добре не оплакала, як тепер-то їх бог милує, Михайло коханий, га? спитала вона й дожидала козакового одвіту. — Як їх бог милує.

Почалася в їх тоді мова про братів, і усякі здання. помисли й надії усякі певні уявилися... І в пришлості палкая козачка поладила й погодила усе так, як бажалося її душеньці, як жадалося її сердечку. А козак на все согласнии

У гаю вони невважливе їхали шляхом, не дивлячись округи, поки аж їх не повразило, що десь поблизу шумить млинове колесо, оглянулися вони й зобачили темні гаї з усіх боків, сонечко, що за їх заходило, і управо якийсь хуторець,

—Та ми се з шляху зблудилися, Галю! — каже козак всміхаючись От тобі маєш! Дивись після того в яснії оченята так і дорогу прогледіш!...

Яснії оченята одказали йому таким поглядом, що він знову забув про дорогу.

— А он дорога попереду,каже Галя, показуючи вперед.

Упереді лежав шлях узенький, мало їжджений, такий самий, на який вони з'їхали, попали, самі не знали коли й як.

— Шлях є та кудою він проводить? — каже козак. — Треба під'їхати до хуторця й поспитатись.

І козак, відрікаючись наперед дивитися в яснії оченята, звернув волів до хуторця.

Се був маленький вбогенький хуторець. Усюди, де тільки можна по землі, заріс він червоним маком пломенистим; мак поспіль вкрив городи коло кожнісінької хатки снопчиками та жмутками ріс при дорозі; то забиравсь на дашок одною квіткою пишною, то цілою сімейкою то наче габою внизував округи дашок, перериваючись Де-не-де як порване коралове намисто, і здалека вбогенький хуторець виявлявсь, неначе палав у неспалимому огні

—О, який мак! покрикнула Галя.Що ж за пишнії маки! Я собі насію такого!

Під'їхавши до першої хуторянської хатки скраю, вони стріли молодицю з дитиною на руках і поспитали, де шлях у Глибове.

— Не знаю, такого села нема. — одказала молодиця.

— А які ж коло вас села? — спитався козак.

— Хрумово, Іваньково, Кривушино...

— А далеко Кривушино?

— О, далеченько. Лічать чоловіки більш як сорок верствів.

— А як туди проїхати?

— Та от цим шляшком. Перш ви приїдете у Хрумово, потім... Та тільки що сей шлях тепереньки небезпечний. — Чому?

— Та чутно — розбивають тепер і ріжуть. Чутно, недавненько багатий козак вбитий у яру... Ну-ну! Ну ж бо!—спиняла вона дитину, що тягнулася до волів, — ну-бо! не пустуй, не пустуй, бо занесу зараз у яр, вкину до розбійників...

Та дитина, мабуть, була смілого, одважного, козацького роду, — вона, тільки почувши сеє, засміялася і вхопила вола за роги.

— Малий козак, та смілий, — каже Михайло. Мати глянула на малого смілого й усміхнулася. А Галине сердечко, що йому все, що стрічалося, що вбачалося, приповняло та прибільшало щастячка й радощів, — Галине сердечко до всіх озивалося.

— То прощавайте, спасибі вам! — каже Михайло молодиці. — Прощавай, козаче, та рости, — каже до дитини.

— Рости, любенький, рости! — промовля Галя.

— Спасибі, щаслива дорога!—одказувала молодиця. — Вклонися, сину, вклонися!

Син не хотів вклонитися й угорно драв голівку увишень, як мати нахиляла.

— Бачте, який! — каже молодиця сміючися. І Михайло, і Галя одказали їй усміхом.

— Так се шлях у Хрумово? — спитав ще раз Михайло.

— Сей, сей самий. Тільки що ви не боїтесь їхати? Говорять, що небезпечно... славлють...

— А всього чи ж переслухати, що говорять та славлють! — одказує Михайло. — Не страхайте-бо дорослого козака, коли малий не боїться.

Ще всміхи, ще вклони й пожадання добрі — і от уже хуторець зник з очей своїми маками червоними, і млин не шумить, і їдуть вони гаєм, то спускаючись к Дніпру, чуючи його прохолоду, то знов піднімаючись високо й прислухаючи тільки плески та леління хвилі Дніпрової.

VII

— Коханий, — говорить Галя, — а що як справді нападуть на нас розбійники?

— Боїшся, Галю? — пита козак.

Галя не боїться, а як бо нападуть?

Не бійсь, миє серце, то все верзіння,говорить козак — Бувай собі спокійненька, Галю!

— О, ні, я не боятимуся, коханий. Я не боюся, —одказує Галя.

І їхали вони далі темним гаєм та усе щасливі розмовляли про щастячко. А гай усе темнів, і Дніпро усе шумів бистріш. Спершу оступав гай шлях, і їдучи вони чули пахощі гайових квіток, потім гай наче разом знявсь і по обох боках виситься голе каміння, а на них, наче настромлені стріли, сосни чорні,а внизу назустріч їм б'ється Дніпро, нагло завернувши свою хвилю круто в щілину. Тільки що встигло мигонути проти очі їм усе те, як на їх кинулася орда людей. Міцнії руки спинили віз, вхопили Галю, притиснули козака.

Галя примогла тільки скрикнути; боротись почав козак.

Недовга боротьба: хтось один упав і застогнав, а за тим огульний вигук ярославий, і козак зашатавсь і впав коло Галі. У жаху вона схопила його і притулила до себе; у ляку чула вона, що тепла кров поливає їй руки... Уся орда побивалася коло вбитого товариша, й чулися слова:

"Не дихає! Мертвий!" І страшний плач чувсь, і глухе питання: "Де поховати лучче?" І ступа у той і у той бік, пошукання, і рили землю, і викидали землю з ями...

Ніч минала, усе округи світлішало]. Кров, що вливала руки, сякла, холоділа; здалеку поза деревами копали яму

й мигтіли люди — близько нікого...

Та от хтось наблизився. Ще у більшому жаху Галя міцніш притулила до себе козака свого й поглянула... Коло неї стояв молодий парубок, наче квітка в яла, і здавалося, жалко йому було Галі, та як зглянулися їх очі, він затрепетавсь разом і хутко спитав:

— Звідки ти? Чия ти?

— Я сирота — одказала Галя. — Я живу сама одна коло

Києва, у хатці на луці... Ні, ні-бо, не те... Я заміж пішла,

і от мій козак...

— Галю—промовив парубок, трохи не падаючи коло

неї, —Галю, сестрице! Чи ти пізнала свого брата меншого? Ох братик милий! Се ти! Здоров був! Здоров був! Чому ж так барився, довгенько не приходив? — Вона схилилася до його і багато й гаряче його цілувала, усе не пускаючи з рук свого козака, а далі спитала: —А де ж другі брати? Чому се ви так довгенько не приходили? Де ж брати?

Наче вменшився її жах І страх; вона пильніш подивилась округи. Менший брат покликав других братів, і вони прийшли з-поза дерева.

— Се наша сестра Галя!—каже їм менший брат.

— Се я, братики рідні! — промовила до їх Галя, та вони чогось не підходили до неї вітатися, й старшого брата зовсім не було поміж ними. І обличчя в них такі страшні, такі чудні... жах знов напав Галю!

— Де старший брат?—спитала вона. —Де він!— Жах усе більш та міцніш її понімав і посягав, і з почину вона нічого не здолала зрозуміти, потім далі все вже зрозуміла, усе побачила іфозібрала.

Вона бачила старшого брата мертвого під дубом і знала, що забив його Михайло її. Вона була на похороні й бачила, як старшого брата опустили вкупі з її Михайлом у глибоку яму, всипану листям, і вона прощалась з обома... Та чудно якось усе змішалося в неї у голові і навіть якось чудно очі бачили й уха чули: то вона думала про іграшки з братами на луці, про покійну неньку, й нагле уявлялась у думці молодиця з дитиною смілою та веселою на руках у вбогому хуторочку, що маками закрасивсь, і, усміхаючись, показувала шлях який; то йшла вона з церкви і прислухала Михайлового голосу, то Дніпро своїм плеском усе поглушав; то чулося їй — стогнуть, бачилося — голе каміння, темні гаї, — а разом вечір весінній — чаруючая квітуща свіжість і в далю-далі велике біле село на горі... То усе живе, одрадісне й дороге, — то усе мертве, поховане дороге... Вона дожида-дожида до себе жениха, вигляда його, вловляє голосу його, а коло неї менший брат разом знаходиться, проти неї його вже мужнє та знакоме обличчя, і вона йому всміхається й дуже раденька... А от і всі брати сидять рядочком на землі, тільки нестає старшого, нема старшого...

Нагле якийсь світ наче — і пам'ять, і розум, і жах знов нападa, пійма і посяга, і в жаху вона кидається бігти і біжить-біжить до Дніпра і в жаху вкидається у Дніпро. За нею брати по сліду, та Дніпрова хвиля вже далеко понесла сестру й розбила на гостре каміння, й дарма брати ходять понад берегами, — у бистрих нуртах нічого не видно, опріч одкиду неба ясного, гаїв та шпилів округи.